

Gradwohl Regina

Az idősödés értelmezése a Kádár-kori szociológiai gondolkodásban

Az idősödés kérdése mindig is foglalkoztatta az embereket, tudományos vizsgálata azonban csak a 20. században vált kiemelt fontosságú témává. A téma társadalmi aspektusainak vizsgálata az 1960-as években lépett új szintet az idősödésselméletek megjelenésével.¹ Az kérdéskör tudományos diskurzusokon belüli, így szociológiai értelmezése sem tekinthető egyértelműnek. A témához való közelítésmódok rendkívül sokfélék: az emberi jelenségeket vizsgáló tudományterületek (társadalomtudományok) mindegyike rendelkezik saját, diszciplinárisan meghatározott értelmezési kerettel az idősödésre vonatkozóan. Ennek szociológiai megközelítései, nem meglepő módon, jellemzően az adott korszakban uralkodó elméleti és módszertani irányzatokat tükrözik. Ugyanakkor az idősödés kérdései többnyire a tudományterület perifériáján helyezkednek el.² Ezt egyrészt jelzi a trendek követésének, valamint az idősödéssel foglalkozó tanulmányok és elméletek (vissza)hatásának hiánya mellett az a fajta diszciplináris behatárolási nehézség is, amiről a későbbiekben szó lesz. Ezen túlmenően a tágabb társadalmi és történeti kontextus is jelentős mértékben befolyásolja az idősödés értelmezését, így a fogalom korántsem tekinthető evidensnek.

Jelen tanulmány amellett érvel, hogy a Kádár-kori szociológiai diszciplína intézményesülési folyamata és működésének sajátosságai meghatározó szerepet játszottak abban, miként jelent meg az idősödés kérdésköre a korszak szociológiai gondolkodásában Magyarországon. A tanulmány célja, hogy feltárja a Kádár-kori szociológiai tudás- és gondolkodásformák keretében kirajzolódó idősödésképet, az 1959 és 1989 között keletkezett tudományos publikációk és kutatási jelentések történeti elemzésén keresztül. A feldolgozott dokumentumok, melyeket elsősorban szociológiai és társadalomtudományi folyóiratokból válogattam, a szociológiai diskurzuson belül hozzájárultak az idősödésről való tudás formálódásához. Ilyen folyóiratok voltak a *Demográfia* (amely 1958 óta közöl tudományos közleményeket), a *Szociológia – a Szociológiai Szemle* elődje –, a *Társadalmi Szemle*, valamint a *Valóság*. A releváns forrásokat tematikus szűrés alapján választottam ki, a következő keresőszavak segítségével: idős*, öreg*, nyugdíj*, nagyszülő. A történeti áttekintést kvalitatív tartalom- és diskurzelemzéssel végeztem, tudásszociológiai megközelítést alkalmazva Reiner Keller³ munkásságára támaszkodva.

¹ Cox–Newston 1993; Hendricks 1992.

² Kohli 1988.

³ Keller 2006, 2011.

SZOCIOLÓGIA A KÁDÁR-KORBAN

A tudományos tudás diszciplináris felosztása az emberi történelemben viszonylag új keletű formája a tudás rendszerezésének. Tudásszociológiai nézőpontból – amelyen keresztül az idősödés témájának körülhatárolását végzem – a diszciplínák olyan diskurzusokként értelmezhetők, amelyek kollektív jelentéseket és tudáskészleteket kívánnak rögzíteni és intézményesíteni.⁴ Ez határozza meg azt, hogy az adott tudományterület milyen specializált tudást foglal magába.⁵ A diszciplínák tudományos közösségek,⁶ amelyekben a résztvevő egyének aktorokként alakítják a tudományos diskurzust. Minden tudományterület egyik alapvető eleme a tudás átadásának folyamata, amely elsősorban az egyetemi oktatás keretein belül valósul meg, és amely során kijelölődnek azok a cselekvési módok, normák és elvárások, amelyeket a szakterület a tudományos szereplőktől elvár. A tudásátadás mellett a tudástermelés is meghatározó jelentőségű. A diszciplína keretei között folyó kutatások, valamint az ezekből származó elméletek, tankönyvek és eredmények egyaránt hozzájárulnak a terület tudásalapjának bővítéséhez. A kutatási tevékenységek révén előállított, hasznosítható tudás pedig a társadalmi és tudományos legitimáció egyik legfontosabb alapját képezi.⁷

A diszciplínák nem független, önálló entitásokként léteznek, hanem részei annak a gazdasági, politikai, kulturális környezetnek, amelyben intézményesülnek. Ez magyarázza azt is, hogy a tudományos tudás miként kerül klasszifikálásra és hierarchizálásra az adott nemzetállami kontextuson belül. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy még egyazon nemzetállamon belül is létezhetnek eltérő besorolási elvek és gyakorlatok, különösen az egyetemi struktúrák sokszínűsége és intézményi sajátosságai következtében.⁸ A környezettől való függés nem csak az oktatásszervezésre van hatással, hanem a tudományos szabadságra is.⁹ A kutatások és az oktatás finanszírozás útján valósulnak meg, anyagi honorálásukról vagy nem honorálásukról a fenntartók¹⁰ döntenek saját szempontrendszeik, érveik, céljaik szerint. Ezzel együtt a tudomány szabadságát nem csupán gazdasági tényezők, például a tudományos munka finanszírozásának kérdései veszélyeztethetik, hanem adott esetben a politikai befolyás is. Egy politikai rezsim ugyanis kijelölheti azokat a kutatási irányokat, amelyeket támogatandónak, „helyesnek”

⁴ Keller 2011: 51.

⁵ Weingart 2010.

⁶ Stichweh 1992, 2001.

⁷ Szabari 2020a.

⁸ Erre kézenfekvő példa maga a szociológia. Lehet történeti oka a besorolásnak, de lehet anyagi megfontolás is, hogy a szociológia miért bölcsészettudomány egy egyetemen, míg máshol társadalomtudomány. Ezekkel a kérdésekkel a jelenlegi tanulmány nem foglalkozik.

⁹ Weingart 2010.

¹⁰ Például az állam, magánemberek vagy alapítványok. A tanulmány vizsgálati időkeretének megfelelően az állam helyett a pártállam a fenntartó, amiből az is következik, hogy a gazdasági és politikai szempontok nem különválaszthatók.

vagy éppen legitimnek tart, így ezzel közvetve vagy közvetlenül befolyásolja a tudományos tudástermelés irányait és feltételeit.

Ez a kérdés a magyar szociológia története szempontjából különösen releváns, tekintettel a annak intézményesülési folyamataira. Szabari Vera elemzése szerint a hazai politikai környezet meghatározó szerepet játszott abban, miként alakult a szociológia intézményes kerete, milyen kutatási irányok és témák kerülhettek előtérbe annak fejlődése során.¹¹ Az 1956-os forradalom utáni kádári konszolidáció előbb mentesítette a szociológiát a „burzsoá (ál)tudomány” bélyege alól,¹² majd sokkal nagyobb önállóságot biztosított a társadalmi alrendszernek, mint a korábbi Rákosi-korszak,¹³ ami teret engedett a hazai szociológia tudományos működésének. Az intézményesülési folyamatban emellett lényeges tényezővé vált az is, hogy a politikai rendszer igyekezett reagálni a társadalom modernizációs és fogyasztási igényeire. Szabari Vera értelmezésében egy intézményesülési kísérlet akkor tekinthető sikeresnek, ha a diszciplína társadalmilag legitimnek vagy relevánsnak bizonyul. Ezt a legitimitást Szabari elsősorban abban látja megvalósulni, hogy az adott tudományterület képes reflektálni a társadalom számára fontos kérdésekre, és képes azokra értelmezhető válaszokat, megoldási lehetőségeket kínálni.¹⁴

Mit tekinthetünk társadalmilag fontos témáknak, és ki jelöli ki ezek körét? Akárcsak egy tudományos diskurzuson belül a releváns, specializált tudás tartalmát, úgy a társadalmilag fontos kérdések meghatározását is az aktorok alakítják, de a tematizálási folyamat nem kizárólag a tudományos közösségek keretei között zajlik. A társadalmilag fontosnak ítélt kérdések meghatározásába sokkal szélesebb társadalmi rétegek is beleszólhatnak. Ez a nyitottság különbözteti meg a társadalmilag releváns problémák kijelölését a tudományos diskurzusok jellemzően zártabb, belső normák mentén működő tematizálási folyamataitól. Szabari szerint a társadalmilag fontos témák történetileg és kulturálisan determináltak, az adott társadalom norma- és értékrendszeréhez kötődnek, és függenek a társadalmi-, gazdasági- és politikai környezettől is. Ebből adódóan folyamatosan változik az, hogy ki mit tart fontosnak. Szabari szerint változó az is, hogy kik milyen mértékben járulhatnak hozzá a témák meghatározásához. A témakijelölés általában a nyilvánosság tereiben zajló viták, eszmecserék, diskurzusok révén valósul meg, olyan véleményformálók által, mint a politikai szereplők, szakértők, civil szervezetek, egyházak, művészek, írók vagy a média. A véleményformálók folyamatosan alakuló hálózatain keresztül „hozzák létre a hosszabb-rövidebb időre kristályosodó, az adott társadalmon belül elismert problémák körét és értelmezését”.¹⁵

A Kádár-korszakban a szociológiai diszciplína intézményesülési törekvései alapvetően a párt, azon belül is a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP)

¹¹ Szabari 2020a.

¹² Dupcsik 2022; Karády–Nagy 2019.

¹³ Szabari 2020a.

¹⁴ Szabari 2020a.

¹⁵ Szabari 2020a: 80.

Politikai Bizottságának jóváhagyásától függtek, legitimitása közvetlenül a politikai vezetéshez kapcsolódott. A pártszervek határozták meg, milyen intézmények jöhetnek létre, kik tölthetnek be meghatározó pozíciókat, valamint azt is, hogy mikor és hol indulhat el szociológiai képzés. A kutatások jelentős részének megvalósítását a pártállami struktúrák biztosították. A korszak sajátossága, hogy a szociológiai tudás ebben az időszakban fokozatosan felértékelődött, és a gazdasági modernizációs célok eléréséhez nélkülözhetetlen erőforrássá vált.¹⁶ Az 1970-es és 1980-as években a magyar szociológusok egyre inkább a nyugati trendeket követték, jellemzően kvantitatív módszereket alkalmaztak, a kutatások és a diszciplína specializáltabbá vált, a szakszociológiák különváltak. Ez egyben a tudomány integritását a politikától megvédő taktika is volt. Egy tudományos szaknyelvet beszélve kevésbé voltak támadhatóak.

AZ IDŐSÖDÉS DISZCIPLINÁI

Az idősödés témája köré a Kádár-kori Magyarországon nem alakult ki önálló szakszociológia, így amikor az idősödés szociológiai felfogásáról vagy diskurzusról beszélek, nem egy jól körülhatárolható tudományos területre utalok. Sokkal inkább egy olyan diskurzusról van szó, amely a szociológia tágabb keretein belül helyezkedik el. Emiatt viszont ez a diskurzus nem rendelkezik saját, autonóm és specializált tudáskészlettel, hiszen más szakszociológiákhoz vagy diszciplináris területekhez kapcsolódva jelenik meg.

A Kádár-korszakban az idősödés témája nem kapott kiemelt figyelmet, legalábbis nem olyan módon és hangsúllyal, mint ahogyan az a nemzetközi, elsősorban az Egyesült Államokban kibontakozó társadalomtudományos diskurzusokban történt. Az 1960-as évektől kezdődően az idősödés társadalmi vonatkozásainak vizsgálata globálisan egyre jelentősebbé vált: nem csupán önálló diskurzusként jelent meg, hanem megkezdődött az interdiszciplináris megközelítésű szociálgerontológia elméleti alapjainak kidolgozása is.¹⁷ Az elméletalkotás központi szerepet tölt be mind a specializált tudások kialakulása, mind pedig egy tudományterület diszciplinává válása szempontjából. Az elméletek olyan értelmezési keretet biztosítanak, amelyeken keresztül a társadalmi valóság megértése és rendszerezése történik. E keretek nemcsak a kutatás irányát és módszertanát határozzák meg, hanem hozzájárulnak ahhoz is, hogy a vizsgált jelenségek tudományos jelentést nyerjenek.¹⁸

Az idősödélméletek rendszerint követték a szociológiai elméletek változását, a kutatásokban itt is elsősorban kvantitatív módszereket alkalmaztak. Az interdiszciplináris szemléletmód az idősödés legszélesebb aspektusait fedte le. Ilyenek voltak többek között a demográfiai helyzet értékelése, az intézmény- és

¹⁶ Szabari 2020a.

¹⁷ Cox–Newston 1993; Hendricks 1992.

¹⁸ Hendricks 1992: 32–33.

társadalmi rendszerekhez fűződő viszony vizsgálata, a szociálpszichológiai és személyek közötti viselkedés feltársa, a társadalmi beavatkozások lehetséges módjainak taglalása.¹⁹ Az idősödésszociológia vagy a szociálgerontológia intézményesülését nehéz a magyar tematizálással összehasonlítani, hiszen merőben más gazdasági, kulturális és politikai környezetben jöttek létre, illetve az intézményesülési folyamatuk is más fázisban volt az 1960-as években. Tágabb perspektívába helyezve a magyarországi szociológiai gondolkodás kérdését, látható, hogy bár nem vált specializált, „fontos témává” az idősödés kérdése,²⁰ Magyarországon is folytak kutatások a kérdéstről: elsősorban a demográfusok, majd később, az 1970-es évektől kezdve, az életmód és családszociológiai kutatások tematizálták az idősödést. A kutatásokban résztvevő szociológusok és társadalomtudósok sokféle kutatócsoportok tagjai voltak, ami még összetettebbé teszi a kutatások szakszociológiai vagy tudományterületi behatárolását.

DEMOGRÁFIAI FÓKUSZ

Az idősödés a hazai szociológusokat és demográfusokat elsősorban a II. világháború után végbemenő demográfiai változások szempontjából érdekelte. Ezeket a változásokat (a nemzetközi irodalomhoz hasalóan) a modernizációval magyarázták. Az első demográfiai átmenet²¹ az egyre csökkenő születésszám mellett az idősek arányának megnövekedését eredményezte, ami a II. világháború után vált inkább érzékelhetővé. A szociológusokat, ahogyan a politikusokat és az értelmiséget is, a csökkenő születésszám jobban aggasztotta, mint az idősek arányának növekedése, a társadalom előregedése.²² Tamásy József *A munkaerő vizsgálatának demográfiai alapjai* című 1959-es cikkében a társadalmi idősödés kérdéseinek pár bekezdés jutott, mégis fontos ez az írás a tematizálás szempontjából, mert felvázolja a népesedési kérdések tárgyalásának kontextusát.²³ A cikk a demográfiai kérdéseket a munkaerő szempontjából tárgyalta, így a munkaalapú társadalom népességét aktív és inaktív tagokra osztotta. Az inaktív csoportot a „még nem” és a „már nem” dolgozók alkották, a cikkben ugyanakkor előtérbe álltak a még nem dolgozó 0–14 évesek.

Az idős lét inaktivitáson keresztüli értelmezése illeszkedett abba a hagyományba, melyben az idősödést a nyugdíjhoz, nyugdíj jogosultsághoz kötötték. Ez a perspektíva nem kizárólag azokat a szociológusokat jellemezte, akik

¹⁹ Klenow 1979.

²⁰ Ezt egy új diszciplína vagy szakszociológia létesítésben figyelhetnénk meg, tehát abban, hogy ez a diskurzus idősödésszociológia vagy szociálgerontológia néven intézményesülne. A szakirodalom nem tesz egyértelmű különbséget az idősödésszociológia (*sociology of aging*), illetve a szociálgerontológia (*social gerontology*) között.

²¹ Lásd Őri Péter tanulmányát ebben a számban. Őri 2025: 5.

²² A két folyamat összefügg, mégis hangsúlyosabbá vált a talán kezelhetőbbnek tűnő folyamatra való koncentráció. A Kádár-korszak népesedési kérdéseiről bővebben: Bódy 2016.

²³ Tamásy 1959.

a korszakban az idősödés témájával foglalkoztak és tudományos munkájukkal hozzájárultak a diszciplináris tudástermeléshez. Összhangban az államszocialista rendszer olyan prioritásaival, mint a teljes foglalkoztatás elérése és az ipari termelés növelése, központi gazdasági-politikai kérdés volt az aktív és munkaképes munkaerő száma. Az idős ember ebben a beszédmódban lett azonos az inaktív munkaerővel, vagyis a nyugdíjossal, amely összefonódás a mai napig érzékelhető. A Kádár-kori narratívának megfelelően az idősödés kérdésköre a társadalomtudományokon belül a nyugdíjjal és a „nyugdíjáslet” társadalmi jelenségeivel összefüggésben jelent meg, jócskán leszűkítve a lehetséges értelmezési kereteket.

Az idős korban idősödéssel foglalkozó cikkek javarészt a *Demográfia* című lapban jelentek meg, szerzői pedig a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Népeségtudományi Kutató Csoport munkatársai voltak. Az 1963-ban megalapított Népeségtudományi Kutatócsoportban (1968-tól Kutatóintézet) az igazgató, Szabady Egon olyan szociológusokkal és demográfusokkal dolgozott együtt, akiket a rendszer megtűrt. (Ők voltak az úgynevezett „flekkesek”.²⁴) Ezt Péter György, a KSH elnöke tette lehetővé azzal, hogy engedélyezte Szabady Egon, Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa vagy Andorka Rudolf alkalmazását.²⁵ A szociológusok kutatócsoporton belüli szerepe, valamint a politikához fűződő viszonya a kutatási témákra is hatással volt. Cseh-Szombathy például azzal magyarázta, hogy a „kutyának sem kellő” témákat (öngyilkosság, nyugdíjasok helyzete) választott kutatása tárgyául, hogy nem akart bárkinek is a „tyúkszemére lépni”.

A KSH-nak ki kellett szolgálnia a gazdaság- és népesedéspolitikát. Az eredendően kvantitatív módszertannal dolgozó demográfiát talán kevésbé érintő kérdés ez, hiszen a módszertani kreativitás viszonylag korlátozott²⁶ lehetőségei adóttak, mégis ez a függő helyzet a kutatók által vizsgálható kérdéseket és a kutatások módszertani lehetőségeit erőteljesen meghatározta. A demográfiai vizsgálatok által preferált kvantitatív módszerek az idősödés értelmezési kereteit is meghatározták.

A fogalmi meghatározás, a konceptualizáció²⁷ nem csak a kutatás érvényesége szempontjából releváns, hanem a témáról, jelen esetben az idősödésről való gondolkodást is keretek közé fogja. Egyáltalán nem mindegy, hogy az időskor kezdetét milyen életkori határtól számítjuk, vagy hogy ezen meghatározást milyen elméleti, módszertani, társadalmi szempontok alapján végezzük el. A kvantitatív elemzések egyik jelentős előnye, hogy lehetőséget biztosítanak az adatok összehasonlítására, ugyanakkor két eltérő időpontban felvett adat esetében

²⁴ „Flekkesnek” azok a társadalomtudósok számítottak, akik a korábbi munkásságuk, a külföldön folytatott tanulmányaik, szüleik szerepvállalásai miatt lettek megbélyegezve. A rendszer ugyan nem lehetetlenítette el teljesen a működésüket, annak lehetőségeit azonban erőteljesen korlátozta.

²⁵ Kovács 2000: 13–38.

²⁶ Például a hosszú idősoros elemzésekkor. Ezek esetén ugyanis nem elhanyagolható kérdés, hogy miről, milyen adataink vannak, amiket az összehasonlításokban fel tudunk használni. Ezzel a kérdéssel a tanulmány később még foglalkozik.

²⁷ Arról, hogy a konceptualizáció miként befolyásolja az idősek arányának növekedését vagy nem-növekedését, bővebben: Boros–Gál 2023.

a konceptualizáció különböző kritériumai – beleértve a történeti és politikai kontextus változásainak a definíciókra gyakorolt hatását is – korlátozhatják vagy ellehetetleníthetik az összehasonlíthatóságot. Az inaktív korúak összehasonlítása 1869 és 1960 között²⁸ például elfedi az államszocialista rendszer hatását, az az előtti és utáni foglalkoztatás sajátosságait és az átmenetet is. Nem jelenthető ki ugyanis egyértelműen, hogy a teljes foglalkoztatás bevezetése előtt²⁹ mindenki, aki életkor szerint az inaktív korú kategóriába sorolható valóban nem dolgozott. Az inaktív kor a tanulmányban hatvanöt évtől kerül meghatározásra, míg a nyugdíjkorhatár a Kádár-korszakban ennél mindig alacsonyabb volt, sőt nemek szerint is eltért.³⁰ Az összehasonlításokat nehezíthetik az inkonzisztens kori meghatározások: sokszor találkozni a „hatvan év feletti” megnevezéssel is, akár ugyanabban a tanulmányban is.

A KSH-ra rótt politikai szerep – „kiszolgálás” – értelmezhető pejoratív módon, hiszen teljes tudományos szabadságról és autonómiáról nem beszélhetünk a korszakban, de semleges, sőt akár pozitív is, ha a kutatási eredmények közlése mellett a problémák kihangsúlyozására helyezzük figyelmünket.

„A munkaerő-gazdálkodás a tervezdálkodás alapja: a tervek végrehajtásához szükséges munkaerő lehető leggondosabb számbavételét semmiféle tervezés nem nélkülözheti. A mindenkori rendelkezésre álló munkaerőt meghatározó tényezők többsége demográfiai jellegű, ezért a munkatervek többsége demográfiai jellegű, ezért is a munkaerőtervek – különösen a perspektivikus tervek – készítéséhez az alapot és kimunkáláshoz a számítási módszerek túlnyomó részét a demográfia nyújtja.”³¹

„A nyugdíjas réteg megnövekedése számos gazdasági és társadalmi problémát vetett fel, amelyeket csak részben sikerült eddig megoldani. Az, hogy Magyarországon több mint 1,1 millió ember kap nyugdíjat igen nagy eredmény és a nyugellátásként kifizetett milliárdos összegek már is komoly terhet jelentenek a népgazdaság számára (1964-ben a nyugdíjköltség 7 milliárd forint volt). A nyugdíjasok életviszonyaiban azonban számos olyan különleges jellegzetesség érvényesül, ami indokolttá teszi vizsgálatukat. Az eredményes szociális intézkedésekhez ugyanis elengedhetetlen a nyugdíjasok tényleges helyzetének és igényeinek felmérése, megismerése. Ezt

²⁸ Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

²⁹ Az 1949-es Alkotmányban fogalmazták meg a munkavégzési kötelezettséget, majd 1951-ben bevezették a Munka Törvénykönyvét.

³⁰ „A nyugdíjjogosultság kérdését Magyarországon először 1951-ben rendezték egységesen és átfogón, nyugdíjjogosultnak nyilvánítva minden 60 életévét betöltött férfit és 55 életévét betöltött nőt, aki alkalmazásban 10 év szolgálati időt szerzett. 1951-ben még nagy számmal voltak olyan idős személyek, akik nem rendelkeztek a szükséges szolgálati idővel, illetve egyáltalán nem álltak életük folyamán alkalmazásban, azóta azonban évről évre növekszik azon idős személyek aránya, akik a szocialista termelési rend általánossá válásával olyan munkaviszonyba kerültek, mely nyugdíjjogosultságot vont magával. A nyugellátásban, részesülők számának különösen nagy emelkedését hozta magával a mezőgazdaság szocialista átszervezése, melyet követően az idős parasztek nagy tömegei kérhették termelőszövetkezeti járadék folyósítását.” KSH Népeségstudományi Kutatócsoport 1963: 4.

³¹ Tamásy 1959: 217.

kívántuk elősegíteni, amikor 1963-ban megkezdjük a nyugdíjasok társadalmi és gazdasági helyzetének vizsgálatát reprezentatív felvételek segítségével.³²

Ebben a két idézetben nem csupán az válik láthatóvá, hogy a társadalomtudósok miként álltak a társadalom és a politika szolgálatában, hanem az is, hogy ez a szerepvállalást milyen módokon értelmezték. Tamásy célja a demográfiai módszerek alkalmazhatóságának bizonyítása volt és e módszereknek a tárgyalásban való legitimálása,³³ ezzel szemben Szabady hatalmi pozíciója lehetővé tette, hogy bár rendkívül visszafogott formában, de mégis rámutasson a szociális intézkedések hiányosságaira. Ezen felül ugyanakkor megjelenik az idézetekben egy olyan értelmezési keret is, amely a mai napig meghatározó az idősödés demográfiai tematizálásában: a nyugdíjasok és a nyugdíjrendszer fenntartása gazdasági teher is.³⁴

NYUGDÍJASLÉT

A Kádár-kori, de még a mai szociológiai kutatások is az idősödés társadalmi aspektusait a nyugdíjrendszer és annak finanszírozása vagy fenntarthatósága mentén tárgyalják. Az általános nyugdíjrendszer 1951-es bevezetésével megszületett egy olyan szociális biztosíték, amire a munkavállalók számíthattak. A nyugdíj intézménye, ahogyan a társadalom tagjainak aktív és inaktív besorolása is, hozzájárult az emberi élet szakaszainak a munkához fűződő viszony szerinti tagolásához. Az nyugdíjazás általánossá válása a nyugdíjas életszakaszt is egy várható életszakasszá tette, amiben az emberek élethelyzete megváltozott. Hiába ad bizonyos biztonságot a munka utáni életre a nyugdíj, a nyugdíjrendszer Kádár-kori történetében nem született olyan tanulmány, ami ne említene meg a nyugdíjrendszer költséges mivoltát. Ez a fókusz igen hamar kibővült: az 1960-as évek első felében két tanulmány is készült, ami a nyugdíjasok helyzetének és problémáinak feltárására vállalkozott.³⁵ Az első átfogó, reprezentatív jelentés a nyugdíjasok helyzetéről a KSH Népeségtudományi Kutatócsoport által jegyezve 1963-ban jelent meg.³⁶ A kutatásban a nyugdíjasok összetételét, anyagi helyzetét, családi viszonyait, lakóhely szerinti megoszlását és lakáskörülményét, egészségügyi állapotát és kulturális érdeklődését mérték fel kvantitatív módszerekkel. A jelentésben az idősök kapcsán felmerülő össztársadalmi terheket elsősorban a kifizetett nyugdíjak

³² Szabady Egon előszava Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf 1965-ös tanulmányához. Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

³³ Az 1959-es cikk a *Demográfia* folyóirat egyik korai lapszámában jelent meg, amikor a szociológia intézményesülési folyamatai még gyerekcipőben is alig jártak; szociológiai tanszékek, intézetek még nem voltak ekkor. Szabari 2020a.

³⁴ Szabady Egon előszava Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf 1965-ös tanulmányához. Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

³⁵ KSH Népeségtudományi Kutatócsoport 1963; Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

³⁶ KSH Népeségtudományi Kutatócsoport 1963.

növekedése mentén taglalták. A jelentés szerint a megkérdezettek ápolási és gondozási ellátást nem alkalmaztak, az akkori nyugdíjasok egészségügyi állapota ezt nem igényelte a tanulmány szerzői szerint.³⁷

Az 1963-as jelentés folytatásának tekinthető Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf 1965-ös tanulmánya, amiben kifejezetten a budapesti nyugdíjasok problémáit vizsgálták interjúk módszerrel.³⁸ A kérdőíves adatfelvételen 144 ember vett részt, a minta a budapesti, saját jogú nyugdíjasokra reprezentatív.³⁹ Ebben a tanulmányban, amiben a korábban idézett Szabady Egon előszó is olvasható, a „nyugdíjast” demográfiai változó helyett már kutatandó élethelyzetként interpretálták. A szerzők szerint ez a kutatás azért is lényeges, mert az idősödés problémáinak egy része csak a nyugdíjazással jelentkezik.⁴⁰ A kérdőívben a válaszolók a nyugdíjazásukról is véleményt alkottak, a kutatókat érdekelte, akartak-e nyugdíjba vonulni és mennyire elégedettek a nyugdíjazásuk utáni helyzetükkel. Rákérdeztek a jelenlegi anyagi helyzetre és a korábban betöltött foglalkozásra is, de gyűjtöttek adatokat a megkérdezett időtöltéseiről, emberi kapcsolatairól és kultúrafogyasztási szokásairól. A nyugdíjaslét vizsgálatának eredményeként a kutatók rámutattak a megkérdezettek romló anyagi helyzetére, társas kapcsolataik megváltozására, valamint az inaktivitásból adódó szabadidőtöbbletre. Ez a vizsgálat már rákérdezett a budapesti nyugdíjasok egészségügyi állapotára is. A kutatók szerint az 1960-as évek elején a legtöbb budapesti nyugdíjas jó egészségügyi állapotnak örvendett. Nagyon kevesen igényelték, hogy hozzátartozóik gondozzák őket vagy gondoskodjanak róluk, sőt a vizsgálat szerint inkább a nyugdíjasok segítették a gyermekeiket.⁴¹

Cseh-Szombathy és Andorka kutatása ugyanazokat az aspektusokat vizsgálta, mint a korabeli nemzetközi szociálgerontológiai vagy idősödésszociológiai kutatások és tankönyvek. Az sajnos nem derül ki a tanulmányból, hogy a szociológusok milyen előzetes tudás alapján dolgoztak, ismerték-e a kortárs nemzetközi eredményeket, esetleg követtek-e szovjet mintát. Ezek egyikére sem hivatkoztak. A nyugdíjrendszer témáján túlmutató kérdéseik kijelölték azokat a mikroszintű témákat, egyéni és interperszonális vizsgálati szempontokat, amelyek rávilágítottak az idősödéshez kapcsolódó lehetséges problémákra, mint az egészségi állapot romlása, az elmagányosodás vagy az önállóság elvesztése. Ezek a mikroszintű kérdések azonban nem függetlenek a társadalmi intézményrendszerektől, ezen problémák megoldása az egyéni cselekvés lehetőségének hiányában állami feladattá válnak. A kutatási jelentés alapján kimondható, hogy a hatvanas években a kérdőívet kitöltő

³⁷ KSH Népeśégtudományi Kutatócsoport 1963.

³⁸ „Az interjúk egy előre megszerkesztett 65 kérdést tartalmazó kérdőív alapján történtek.” Cseh-Szombathy–Andorka 1965: 33.

³⁹ „E felvétel azonban nem törekedett átfogó kép adására a nyugdíjasok helyzetére nézve – ez az első vizsgálat során már megtörtént (utalva az 1963-as kutatásra [a szerző]) – hanem speciálisan azt kívánta felmérni, hogy a nyugdíjazás milyen változásokat okozott az öregedő emberek életében.” Cseh-Szombathy–Andorka 1965: 13.

⁴⁰ Cseh-Szombathy–Andorka 1965: 13.

⁴¹ KSH Népeśégtudományi Kutatócsoport 1963: 14.

nyugdíjasok nem igényelték az állam vagy bármilyen intézmény részéről a mikro-szintű problémák megoldását. Nem világos, hogy ezek a kérdések miért szerepeltek a kérdőívben, milyen célt szolgált ennek a kérdéskörnek a felderítése, és hogy formáltak-e valamilyen társadalompolitikai intézkedést vagy sem.

A nyugdíjaskutatásokban a szellemi és fizikai munkások eltérő élethelyzetéből következő különbségek feltárására különös hangsúlyt fektettek. A munka jellege helyett a kérdezettek neme azonban jobban meghatározta a nyugdíjaslét megítélését. A férfiak és nők különböző tapasztalatait a nyugdíjaskorról egy tíz évvel későbbi, 1976-os csepeli nyugdíjaskorúak helyzetéről készült kutatás⁴² is Andorka és Cseh-Szombathy tanulmányához hasonlóan⁴³ mutatta be, s bár az összehasonlítások nem szerencsések,⁴⁴ a nemek közötti különbségek továbbra is fennmaradtak.

Az 1965-ös nyugdíjaskutatásban csak korábbi keresőtevékenységgel rendelkező, saját jogú nyugdíjasok vettek részt – özvegyi nyugdíjban részesülők nem –, ami férfitöbbséget eredményezett a megkérdezettek körében. Így az sem került felmérésre, hogy az özvegyi nyugdíjból élők milyen anyagi háttérrel rendelkeztek. A csepeli vizsgálat viszont az özvegyi nyugdíjasokról is gyűjtött adatokat. A feltárt legszembeütőbb különbség a nemek esetén a családi állapot és a gyerekszám tekintetében jelentkezett: azok a nők, akik saját jogú nyugdíjasok voltak, inkább voltak hajadonok és gyermektelenek,⁴⁵ mint a férfiak. Rátay Csaba⁴⁶ csepeli nyugdíjasokról szóló tanulmányában – ami a „nyugdíjaskorúakra” fókuszált – a részvételi arány a nők javára változott, ami az aránybeli különbség a nemek eloszlását is visszatükrözte, a nyugdíjaskorú férfiak magyarországi népességen belüli aránya alacsonyabb volt a nőkéénél.⁴⁷ Rátay tanulmánya az idős nők szegénységét hangsúlyozta: a csak özvegyi nyugdíjban részesülők csoportjába tartozók anyagi helyzete volt a legrosszabb. Véleményem szerint az előbbiekről rámutatnak arra, hogy a konkrét politikai döntések (teljes foglalkoztatás elérése, általános nyugdíjrendszer bevezetése) az évtizedek alatt folyamatosan fejttették ki hatásukat, hoztak társadalmi változást. A nők munkába állását eredményező kétkeresős családmódel elterjedése elősegítette a női időskori szegénység visszaszorítását.⁴⁸ A várható élettartam nemek közötti egyenlőtlenségein azonban

⁴² Rátay 1976.

⁴³ A csepeli nyugdíjasok életkörülményei, főként az egészségi állapota sokkal komorabb képet festett.

⁴⁴ Az összevetés azért nem szerencsés, mert a KSH Népeségtudományi Kutatócsoport által készített kutatás, Andorka és Cseh-Szombathy tanulmánya nem egy kerületre (Csepelre), hanem egész Budapestre vonatkozott.

⁴⁵ Ezeket olvasva érdemes összevetni ezt a képet a saját „nyugdíjas nő” képünkkel, ahhoz kötődő aszociációkkal, és megkérdezni, hogy azt mennyiben vonjuk össze például a „nagy mama” képpel.

⁴⁶ Rátay Csabáról és társadalomtudományos munkásságáról a tanulmány megírásáig kevés részlet derült ki, a későbbi évtizedekben idősödés témakörében nem jelent meg munkája.

⁴⁷ Rátay 1976: 315.

⁴⁸ Vukovich 1986: 152.

a családszerkezetben bekövetkezett átalakulások nem változtattak.⁴⁹ Az időskori szegénység nem csak a jövedelmi vonatkozásokban volt megragadható, a lakásviszonyokban is megmutatkozott. Az idősek inkább laktak összkomfort nélküli lakásokban, ami Rátay szerint nehezítette a gondozásukat és az önmagukról való gondoskodást is.⁵⁰ A lakásviszonyok tekintetében Rátay nem vizsgálta, hogy a lakók mióta laknak a lakásokban, azok pontosan mikor épültek. A helyzet enyhítésére lakáscserét javasolt, például fiatal párokkal, akiknek, a szerző szerint, ezek a lakások megfelelőek lennének az életkezdéshez.⁵¹

Rátay Csaba 1976-os és Szabady Egonnak egy 1975-ös tanulmánya azt mutatja, hogy ekkorra a szociológiai diskurzusban az időskori szegénység tematizálásra került.

„Az öregedés társadalmi-gazdasági kihatásai közismertek. A nyugdíjasok száma az 1952. évi 560 000-ról 1975-re 1 750 000-re, a kifizetett nyugdíj összege ugyanazon idő alatt 25-szörösére nőtt. Annak ellenére, hogy a nyugdíjterhelés a nemzeti jövedelem egyre növekvő hányadát képezi, az öregkorúak életszínvonala lényegesen elmarad a produktív korosztályok életszínvonalának alakulásától, s jelenleg – a sokgyermekes családokon kívül – az öregkorúak jelentik szociálpolitikai szempontból a népesség legproblematikusabb rétegét.”⁵²

A PERSPEKTÍVA KIBŐVÍTÉSE

Az 1960-as évek nyugdíjaskutatásában a nyugdíj gazdasági terheinek és az idősödés anyagi aspektusainak a feltárására fektették a legnagyobb hangsúlyt, de már megjelent az interperszonális kapcsolatok, így elsősorban a család szerepe is. Ahogy az előzőekben láthattuk, az 1960-as és 1970-es években az idősödéssel jellemzően empirikusan foglalkoztak a magyar társadalomtudósok, szociológusok. A Kádár-kor utolsó évtizedében az idősödés témáinak elméleti keretezése is nagyobb hangsúlyt kapott, amit az utolsó részben fejték ki. Az idősödés témájának magyarországi fontosságát mutatja, hogy az 1982-es ENSZ Öregedési Világértékelete hatására elkezdtek az idősekről alkotott véleményekkel és a velük szembeni előítéletességgel is foglalkozni.⁵³

Az 1983-as kutatási összefoglalóban a szerzők, S. Molnár Edit és Pataki Judit, a KSH Népegyetemen Kutatóintézetben belül létrehozott „Az öregedés komplex problémái” Munkabizottság célkitűzései között jelölték meg az

⁴⁹ A férfiak születéskor várható élettartama végig alacsonyabb 1959 és 1989 között. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html – utolsó letöltés: 2025. június 13.

⁵⁰ Rátay 1976: 322.

⁵¹ Rátay 1976: 322.

⁵² Szabady 1975: 202–203.

⁵³ Cseh-Szombathy–Hutás 1984.

időskorúak helyzetének javítását szolgáló adatbázisok létrehozását.⁵⁴ Ezeket az adatbázisokat a munkabizottság felállítását is kezdeményező Magyar Tudományos Akadémia számára készítették el.⁵⁵ A kutatás során az idősekkel szembeni előítéletek vizsgálatainak alapjául az O. Nagy Gábor által összegyűjtött szólások és közmondások szolgáltak,⁵⁶ melyek segítségével azt mérték fel, hogy a felnőtt lakosság milyen mértékben ért egyet ezekkel az állításokkal. A szólások és közmondások használata az idősekkel szembeni előítéletek, mai szóhasználatban *ageizmus*, kutatására több szempontból is célravezető. Egyrészt népi bölcsességekként élethelyzetek, hétköznapi események kollektív értelmezési keretűl szolgálnak. Másrészt gyűjtött formában is rendelkezésünkre állnak, tehát egy-egy szó vagy közmondás történetisége is megismerhetővé válik a kutatók számára.

A kérdőívben Likert-skálát⁵⁷ használva mérték a kutatók, hogy a megkérdezettek mennyire értenek egyet a tartalom alapján különböző kategóriákba⁵⁸ sorolt, negatív és pozitív állításokat is tartalmazó szólásokkal és közmondásokkal. A mérési módszerrel a demográfiai kemény változók mellett a sokkal finomabban megragadható értelmezéseket is lehetett már vizsgálni, ami tovább szélesítette az időződés kvantitatív kutatásainak lehetőségeit. A szólásokon és közmondásokon kívül a megkérdezettektől arra is választ vártak, hogy mennyire értettek egyet a kérdőívben felsorolt, idősekről alkotott véleményekkel. Ezek a vélemények rendkívül sokféle állítást foglaltak magukba, érintve a lakhatási kérdéseket, a munkavállalást, a családi szerepeket, a bölcsességhez fűződő társadalmi elvárásokat, valamint az idősek viselkedésének megítélését is. A kutatási jelentés ugyanakkor nem nyújtott információt arról, hogy ezek a vélemények, állítások az idősekről milyen módon kerültek összegyűjtésre, listázásra. Ennek tisztázása azért lenne kiemelten fontos, mert ez fényt deríthetne arra, hogy a lista korábbi hazai vagy esetleg nemzetközi kutatásokból származik-e, esetleg másodlagos forrás került-e felhasználásra, mint a szólások és közmondások esetén, vagy pedig a kutatók saját listája volt, amely ezáltal közvetlenül formálta a magyar szociológiai diskurzust.

A kutatás újszerűsége abban is megmutatkozott, hogy – az addigi gyakorlatól eltérően – nem kizárólag az időseket kérdezte az időződésről, hanem a teljes felnőtt lakosságot bevonta a vizsgálatba. Emellett megnyitotta az időskor meghatározásának kérdését a válaszadók felé, például azzal, hogy nem csak életkorhoz

⁵⁴ S. Molnár–Pataki 1983: 1.

⁵⁵ Cseh-Szombathy–Hutás 1984: 497.

⁵⁶ O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című gyűjtése 1966-ban jelent meg.

⁵⁷ Kérdőíves adatfelvételben kvantitatív elemzéshez használt válaszadási mód, skála, amiben a válaszadó egy kérdéssel vagy állítással való egyetértésének vagy egyet nem értésének mértékét tudja kifejezni. Az egyetértés mértéke számszerűsített: leggyakrabban az iskolai osztályozáshoz hasonló módon fejezhető ki az egyetértés mértéke, ahol az 1-es a legkisebb, míg az 5-ös a legmagasabb mértékű egyetértést jelenti.

⁵⁸ „1) Az öregség – természetes állapot, az öregedés a természet rendje; 2) Az idős korúak fizikai állapota; 3) Az idős korúak szellemi állapota, képességei; 4) Az idős korúak szexuális élete; 5) Az idős korról járó tulajdonságok; 6) Az idős korúak érdemei; hasznuk; 7) Az idős korúakkal való bánásmód; 8) Az idős korúak igényei.” S. Molnár–Pataki 1983: 46.

vagy aktivitási státuszhoz kötötte azt. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy a válaszlehetőségek meghatározása kutatói koncepció alapján történt-e, vagy valóban teret engedtek a válaszadók saját értelmezéseinek. Ennek az információnak a hiányában nem tudhatjuk biztosan, hogy a megkérdezettek számára valódi lehetőség nyílt-e az időskor egyéni meghatározására. Ha az adatfelvétel során a válaszlehetőségek előzetesen meg voltak adva, az – akár szándékoltan, akár akaratlanul – befolyásolhatta a válaszadók gondolkodását, és szűkíthette azt az értelmezési keretet, amelyen belül a kérdésre reflektálnak. Már egy felsorolás sorrendje is egyfajta preferenciát sejtethet.

A válaszok alapján mindenesetre láthatóvá vált, hogy az életkor szerinti vagy konkrét eseményhez, javarészt a nyugdíjhoz kötött időskor-meghatározások voltak a legnépszerűbbek, de előkerültek az egészségügyi, szellemi és fizikai állapot, valamint az attitűd⁵⁹ szerinti definíciók is. Utóbbiak az időskor „belső meghatározását” teszik lehetővé az idősek számára, ellentétben az életkorhoz vagy az aktív státusz megszűnéséhez kötött meghatározásokkal, amelyek külső, társadalmi fogalmak szerint alakítják az időskor értelmezését. A megkérdezettek azonban még azokban az esetekben is, amikor az életkort nevezték meg az időskor meghatározásának fő kritériumaként, jellemzően nem a nyugdíjkorhatárhoz kapcsolták annak kezdetét.

A kutatásban véleményt kértek az idősek gondozásában az egyéni, a családon belüli és az állami szerepvállalás jelentőségéről. A válaszadók szerint az állam felelősségvállalása az idősek életkörülményeinek javításában fontos szereplő, a kutatási jelentésben a szerzők hangsúlyozták azonban azt, hogy ez az elvárás sosem az állam részéről jelentene arányosabban nagy szerepvállalást, ezzel valószínűleg utalva a nyugdíjrendszer fenntartásának drágaságára, valamint az 1980-as évek gazdasági válságára is. A tanulmány írói azt a narratívát erősítik ezzel az állítással, mely szerint az állam nem képes további anyagi terheket magára vállalni az idősek életkörülményeinek javításában, ezért azok családon belüli „megoldását” részesítené előnyben. Azonban azt is kiemelték, hogy a megkérdezettek olyan szociálpolitikát igényeltek volna, amely igyekszik a családok lehetőségeit ismerve körültekintőbben eljárni:

„a rendelkezésre álló forrásokkal ésszerűbben gazdálkodva, differenciáltabban kezelné az öregséggel kapcsolatos, azon szociológiai, pszichológiai jellegű problémákat, amelyek ma már az általánosan ismert anyagi-, és egészségügyi problémákkal közel azonos nagyságrendűek lehetnek. A magukat feleslegesnek érző, céltalanul élő idős emberek növekvő tömege, és az ennek súlyát és felelősségét átérző, de a problémát megoldani nem képes családok frusztráltsága csak növeli a generációk konfliktusait, amelyekre ráakódik – e konfliktusokat súlyosbítva – olyan előítéletek, sztereotípiák egész sora, amelyek keletkezése nem ritkán régebbi időkre nyúlik vissza.”⁶⁰

⁵⁹ Azaz ki miként áll hozzá saját idősödéséhez, mennyire tekinti magát idősnak.

⁶⁰ S. Molnár–Pataki 1983: 23.

AZ 1980-AS ÉVEK TOVÁBBI MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJAI

Az idősödés tematizálásában új irányokat nyitottak meg a szociológia specializálódásával megjelent életmódkutatások és a családszociológia. Elterjedté váltak a modernizáció és az iparosodás hatására történő családszerkezeti változások elméleti magyarázatai. A nem idősödés-specifikus családszociológiai szövegek kisebb-nagyobb mértékben foglalkoztak az idősebb családtagok helyzetével. S. Molnár Edit és Pataki Judit tanulmányához hasonlóan az egyik legfontosabb kérdés az idős családtagokról való gondoskodás átalakulása volt a nukleáris családforma elterjedésével, ami a nők munkába állásával együtt nehezítette az idős családtagokról történő gondoskodást.⁶¹

Somlai Péter a kérdés társadalomtörténeti szempontjaival is foglalkozott,⁶² hivatkozásai alapján a források nem pusztán kvantitatív adatokban merültek ki – ahogyan az jellemző az eddig áttekintett, 1959 és 1979 közötti időszakban megjelent munkákra –, és tartalmaztak utalásokat a kortárs nemzetközi szakirodalomra is. Somlai az iparosodás hatását nem csak a családszerkezeti átalakulásban fogta meg, hanem arra is kitért, hogy az iparosodás hatással van az életrészekről való gondolkodásunkra is, ezekről azonban hiányosak az ismereteink. Ennek egyik okát Somlai a korábbi korok családtörténeti kutatásainak hiányában látja: nem folytak olyan demográfiai kutatások az 1960-as évek előtt, amelyek a családok tényleges szerkezetét leírták volna, így visszamenőleges megállapításaink ezekről nem tükrözik a tényleges valóságot.⁶³

Az iparosodás és a modernizáció ennek a korszaknak a diskurzusában egy magától végbemenő folyamatként jelennek meg, s ilyenkor megfelelkezünk azokról a valós politikai döntésekről, amik ezekben a folyamatokban közrejátszottak. A modernizáció idősödésre gyakorolt hatásai azonban politikai döntéseken keresztül is megfoghatók. Utasi Ágnes tanulmányában⁶⁴ ezekre a konkrét döntésekre hívta fel a figyelmet. Megállapítása szerint a korabeli szociálpolitikai elvek a fiataloknak kedveztek, az idősödő emberek szociális problémái, a nyugdíjrendszert leszámítva, nem voltak kiemelt fontosságú ügyek. Ráadásul a gondoskodási funkciót már a család sem tudta ellátni.⁶⁵

Utasi, valamint S. Molnár és Pataki tanulmányai alapján arra következtethetünk, hogy az idősek gondozási feladatait az államhatalom elsősorban családon

⁶¹ Cseh-Szombathy 1980.

⁶² Somlai 1984–1985.

⁶³ Somlai 1984–1985: 2–4.

⁶⁴ Utasi 1985.

⁶⁵ „Miközben a fiatalok támogatása társadalmi normává válik, s leköti a szülők energiáját, ez az igyekezet még inkább háttérbe szorítja az idős szülők segítségének, támogatásának konvencióját. A társadalom elítéli a gyermekéről nem gondoskodó, nem segítő szülőt, ugyanakkor toleranciával tekint a távolra szakadt vagy »elfoglalt« felnőtt »gyerekekre«, akik munkájuk, a megélhetésért, a civilizációs javakért, saját gyermekeik felemelkedéséért, a társadalmi előrelépésért, magasabb pozícióért folytatott küzdelem, harc mellett nem képesek teljesíteni az öregekről való gondoskodás egykori íratlan törvényét.” Utasi 1985: 66.

belüli feladatként kezelte. Káposztás Ferenc 1989-es írása kiemelte a generációk közötti szolidaritás kérdéseit.⁶⁶ Szerinte a szakpolitikusok az idősök gondozását az 1980-as években a fiatalabb generációtól várták el, azonban e kötelességnek a fiatalok saját, egyre növekvő gazdasági terheik miatt nem tudtak megfelelni. Az idősök gondozási feladatai a középső generáció tagjaira hárultak, akik emellett a fiatalabb generációról is gondoskodtak, így kettős gondozási teher nehezedett rájuk. Káposztás azt tartotta megfelelő népesedéspolitikának, ami egyrészt képes csökkenteni a generációk közötti konfliktusokat, másrészt nem csak a népességszám növelését ösztönzi, hanem az élet főbb eseményeire, így az öregedésre is reagál. Nem egy generációt kíván támogatni, hanem az egész társadalmat, amivel elkerülhető a középkorúak idő előtti kiégése is.⁶⁷

* * *

Az idősödés a szociológiai gondolkodásban a Kádár-korszak alatt, ahogyan azt a tanulmány igyekezett hangsúlyozni, nem vált specializált tudássá. Az idősödés nem volt egy kiemelt téma, ahogyan erre Cseh-Szombathy László is utalt életútinterjújában, még az igazán relevánsnak nyilvánított népesedési kérdés mentén sem. Népesedési szempontból a pártállam figyelme a születésszám növelésére koncentrált, nem az idősödő lakosságra. Ugyanez az irányultság a szociálpolitikai intézkedésekben is megjelent.

Az idősödés szociológiai diskurzusa szétszórva jelentkezett az áttekintett 1959 és 1989 közötti időszakban a demográfiai-, családszociológiai- és életmódkutatásokban, rosszabb esetben pusztán statisztikai változóként (inaktívak), jobb esetben különálló kutatási témákként. A Kádár-korszakban az idősödést gazdasági, társadalmi és (családon belüli) gondozási teherként tematizálták, a megközelítési és kutatási módokat pedig leginkább a demográfia határozott meg. Ezek a diszciplináris határok ugyanakkor nem voltak élesek a demográfia, a családszociológia és az életmód megközelítésmódjai között, a kutatók gyakran több kutatócsoport tagjai is voltak, munkájuk hol az egyik, hol a másik tudományterületre irányult, így a különválasztás szinte lehetetlen.

Takács Erzsébet egy tanulmányában bemutatta a családszociológia bizonytalan helyzetét a hazai szociológián belül, amit a családszociológia demográfiahoz fűződő viszonyával magyarázott.⁶⁸ A magyar családszociológia kérdésfelvetéseit a mai napig erőteljesen meghatározza a demográfiai szemlélet, ami még szembetűnőbb, ha a nyugati kutatásokkal vetjük össze a hazai megközelítéseket. A demográfiai eredetű kérdésfelvetések demográfiai eredetű módszereket eredményeznek. Módszertani következményként mindez a kvantitatív szemlélet előtérbe kerülését hozza magával, háttérbe szorítva a kvalitatív módszereket, s egyben meg is kérdőjelezve utóbbiak tudományosságát.

⁶⁶ Káposztás 1989.

⁶⁷ Káposztás 1989: 262–265.

⁶⁸ Takács 2020: 231–233.

Takács módszertani behatásról tett megállapítását Settersten és Angel is megerősítik: a módszertanból következő látószögszűkülését a kvalitatív módszerek és az interdiszciplináris szemléletmód tudja tágítani.⁶⁹

Az idősödésszociológiai elméletek adaptálása az áttekintett magyar publikációkban szinte alig érzékelhető, ami nem magyarázható teljes mértékben a kutatások alkalmazott jellegén keresztül. A magyar szociológusok általában ismerték a nyugati és nemzetközi szociológiai kutatásokat és korabeli trendeket. Az ezekre való hivatkozás azonban sokszor, főként a korszak elején, elsősorban politikai okokból elmaradt. Ha egy szerző nem volt integrálható a politikai narratívába, akkor nem is szerepelt a hivatkozások között. A pártállami felépítésből következő rendszerszintű tényezők mellett Takács kiemelte a „belső” tényezőket is, melyet a korabeli szociológusok mentalitásában fogott meg.⁷⁰ A nyugati elméletek, munkák elutasítása, az ezek iránti zártság jellemezte a szociológusokat. Ez az 1970-es évekre változott meg, amikor a nyugati minták követése vált evidenssé, s az 1970-es évek közepétől a nemzetközi szociológia vált tudományos mércévé. Az 1980-as évektől jelentek meg olyan értelemzések a hazai szociológiában, amik elsősorban nem az adatfelvételek elemzését tűzték ki célként, hanem az idősödést absztraktabb szinten is értelmezni igyekeztek. Ugyan a Kádár-kor végére már rég nem érvényesült a Takács által leírt zártság, a rendszer is egyre megengedőbbé vált, mégis, a nemzetközi idősödésszociológiai elméletek beemelésére a hazai szociológiai diskurzusba alig látunk példát, hiszen az sem követhető nyomon a hivatkozások alapján, hogy a hazai szociológusok melyik idősödéseméleteket ismerték.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Boros Júlia – Gál Róbert Iván 2023: Idősödő társadalom az idősek arányának növekedése nélkül. *Demográfia* (66.) 2–3. 183–204. <https://doi.org/10.21543/DEM.66.2-3.3>.
- Bódy Zsombor 2016: A Népeségtudományi Kutatóintézet és a népesedéspolitika a Kádár-rendszerben. *Demográfia* (59.) 4. 265–300. <https://doi.org/10.21543/Dem.59.4.1>.
- Cox, Harold – Newtonson, Richard 1993: History of Social Gerontology. *Sociological Practice* (11.) 1. 16–32.
- Cseh-Szombathy László 1980: Változások a család működésében. *Társadalmi Szemle* (35.) 6. 27–37.
- Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965: *A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái.* (A KSH Népeségtudományi Kutatócsoportjának és a MTA Demográfiai Bizottságának kiadványai 6.) Budapest.

⁶⁹ Settersten–Angel 2011: 6.

⁷⁰ Takács 2020: 229–230.

- Cseh-Szombathy László – Hutás Imre 1984: A népesség elöregedésének társadalmi következményei. *Magyar Tudomány* 29. (91.) 7–8. 497–509.
- Dupcsik Csaba 2022: *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 290–340. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6>
- Hendricks, Jon 1992: Generations and the Generation of Theory in Social Gerontology. *The International Journal of Aging and Human Development* (35.) 1. 31–47. <https://doi.org/10.2190/9C2P-439B-3986-8APB>.
- Káposztás Ferenc 1989: Öregedés és népesedéspolitikai Magyarországon. *Demográfia* (32.) 3–4. 260–265.
- Karáczy, Victor – Nagy, Péter Tibor 2019: *Sociology in Hungary: A Social, Political and Institutional History. (Sociology Transformed)*. Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-16303-7>.
- Keller, Reiner 2006: Analysing Discourse. An Approach From the Sociology of Knowledge. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 31. (116.) 2. 223–242. <https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.19>
- Keller, Reiner 2011: The Sociology of Knowledge Approach to Discourse (SKAD). *Human Studies* (34.) 1. 43–65. <https://doi.org/10.1007/s10746-011-9175-z>
- Klenow, Daniel J. 1979: Book Review: Handbook of Aging and the Social Sciences. *Teaching Sociology* (6.) 3. 289–290. <https://doi.org/10.2307/1317311>
- Kohli, Martin 1988: Ageing as a Challenge for Sociological Theory. *Ageing and Society* 8. 367–394. <https://doi.org/10.1017/S0144686X00007169>
- Kovács I. Gábor 2000: Lehetőségek és választások: Cseh-Szombathy László beszél pályájáról, magán- és közdolgozokról, múlttól, jelenvalóról és az eljövendőről. In: Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 13–38.
- KSH Népegyetudományi Kutatócsoport 1963: *A nyugdíjasok helyzete*. (Népegyetudományi Kutatócsoport közleményei 2.) Budapest.
- Óri Péter 2025: Kisebbségben... Idősek Magyarországon a demográfiai átmenet előtt és alatt. *Korall* (26.) 99. 5–30. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2025.01.01>.
- Rátay Csaba 1976: A nyugdíjaskorúak gondozási igényeinek vizsgálata Csepelen. *Szociológia* (5.) 2. 314–323.
- S. Molnár Edit – Pataki Judit 1983: Vélemények és előítéletek az öregségről. *A Központi Statisztikai Hivatal Népegyetudományi Kutató Intézetének kutatási jelentései* 8. 185–211.
- Somlai Péter 1984–1985: A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás”. *Szociológia* 1–2. 1–24.
- Stichweh, Rudolf 1992: The Sociology of Scientific Disciplines: On the Genesis and Stability of the Disciplinary Structure of Modern Science. *Science in Context* (5.) 1. 3–15. <https://doi.org/10.1017/S0269889700001071>.
- Stichweh, Rudolf 2001: Scientific Disciplines, History of. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Pergamon, 13727–13731. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/03187-9>.
- Szabady Egon 1975: A társadalom szerkezetének módosulása az elmúlt 30 évben. *Szociológia* (4.) 2. 183–208.

- Szabari Vera 2020a: Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall* (21.) 80. 79–100.
- Szabari Vera 2020b: A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság? In: Szabari Vera (szerk.): *Diszkontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. ELTE Társadalomtudományi Kar – Napvilág Kiadó, Budapest, 20–39.
- Takács Erzsébet 2020: A hazai családszociológia lehetőségtere az 1970–1980-as években. In: Szabari Vera. (szerk.): *Diszkontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. ELTE Társadalomtudományi Kar – Napvilág Kiadó, Budapest, 198–239.
- Settersten, Richard A. – Angel, Jacqueline L. (2011): Trends in the Sociology of Aging: Thirty Year Observations. In Settersten, Richard A. – Angel, Jacqueline L. (eds): *Handbook of Sociology of Aging*. Springer, New York, 1–16. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7374-0_1
- Tamásy József 1959: A munkaerő vizsgálatának demográfiai alapjai. *Demográfia* (2.) 2–3. 217–238.
- Utasi Ágnes 1985: Generációváltás, öregkor és a modernizáció ellentmondásai. *Valóság* (28.) 2. 64–74.
- Vukovich György 1986: Az öregedés társadalmi vonatkozásai Magyarországon. *Demográfia* (29.) 2–3. 145–168.
- Weingart, Peter 2010: A Short History of Knowledge Formations. In: Frodeman, Robert – Klein, Julie Thompson – Mitcham, Carl – Holbrook, J. Britt (eds): *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford University Press, Oxford, 3–14.